

Toronyi Zsuzsanna

Tárgyak kertje – múzsák csarnoka

Tézisek

Budapest, 2023.

Tartalom

Bevezető	2
<i>Zsidó gyűjtemények</i>	3
Kommentármuzeológia	5
<i>Tárgykommentárok</i>	6
A 12 (+1) tárgy	7
Értelmezés-mátrix	8
<i>A tárgyak értelmezése: összeolvasás</i>	13
<i>A judaika definíciója</i>	14
<i>A tárgyak értelmezése: társadalomtörténeti, muzeológiai következmények</i>	16
A tárgyak és a zsidó tudományosság.....	20
Idézett irodalom:	22

Bevezető

„*Tárgyak kertje – Múzsák csarnoka*” címen benyújtott habilitációs értékezésem struktúrája első olvasatra némiképp eltér az akadémiai világban megszokott tudományos dolgozatokétól. A témához illeszkedő módon egy múzeumi kiállítás (tárgy-válogatás) szerkezetét egészítettem ki a zsidó szövegértelmezés egyik hagyományos módszerével, a PaRDeSz néven ismert négy elemzési mód témához adaptált változatával. Azért döntöttem e mellett a forma mellett, mert úgy érzem, hogy a múzeumi típusú tudásközvetítés egyrészt illeszkedik a Magyar Tudományos Akadémia alapításakor megfogalmazott ismeretterjesztés-népművelés elveihez, másrészt a múzeum intézménye integrálódott abba a hagyományos zsidó intézményrendszerbe, melyben a tudás átadása hagyományosan történik. A zsidó tanítás továbbadása és a hagyomány értelmezése évszázadokon keresztül a zsidó élet multifunkcionális intézményében, a zsinagógákban zajlott, melyek az ima színterei (bét tfila), a tanulás helyszínei (bét midrás), és egyben a közösségi összefüggések terei (bét kneszet). Napjainkban, a szekuláris társadalmakban a zsidó örökség megőrzésének és a közösségi emlékezet fenntartásának intézményévé (bét

sámor vezákhor) váltak a zsidó múzeumok, gyűjteményeik a zsidó örökség vizuális és tárgyi korpuszaivá, melyek ugyanúgy részei a zsidó gondolkodás forrásainak, mint a hagyományos, szöveges források.

Ebben az értekezésben tizenkettő tárgy lehetséges olvasatait, az ezekből leszűrhető tanulságokat mutatom be. Módszerem azonos a szövegértelmező hagyomány által követett elemzési módszerekkel, csak az elemzés tárgya más: esetünkben a judaika fogalmába tartozó különböző tárgyak.

A tézisfüzetben elsősorban a fent ismertetett „értelmezési mátrix” bemutatása a célom: azaz a 12 tárgy tárgyanként négyféle értelmezési lehetőségét és ugyanakkor a négyféle elemzési módszer 12 tárgyon vizsgált eredményeit szeretném bemutatni. A kiválasztott tárgyak forráselemzése már ismert és publikált jelenségek alátámasztására vagy esetleg cáfolatára szolgálnak újabb forrásként, ugyanakkor alapvető információkat nyújtanak a magyarországi zsidóság tárgyi örökségéről.

Zsidó gyűjtemények

A felvilágosodás utáni, szekuláris értékrenden alapuló európai társadalmakban az iparosodás eredményeit, a ráció és a humanista elvek alapján szerveződő új, nemzetállami közösségeket a világkiállítások és az ezekben az években alapított „enciklopedikus” vagy „nemzeti” múzeumok reprezentálják. Gyűjteményeik a nemzetállamokban élő közösségek közös kulturális örökségének, a közös világról szóló közös tudásnak és értékeknek a meghatározói és megőrzői. A régi, vallásos kultusz közösséget formáló és megtartó ereje helyett ezek az intézmények váltak a modern, szekuláris társadalmak új szentélyeivé. A zsidó vallás és a judaizmus bemutatathatóságának kérdései elsőként a 19. század végén merültek fel akkor, amikor a világ teljességét bemutatni szándékozó világkiállításokon a nyugat-európai társadalomba integrált, emancipált zsidó közösségek is e bemutatás alanyaivá váltak. Az elmúlt száz évben létrejött zsidó múzeumok folyamatos evolúciója során napjainkra elérkezett az az időszak, amikor a zsidó múzeumok integrálódnak a zsidó közösségek intézményrendszerébe, és a zsidó tárgyak bemutatása mellett / helyett az identitás megélésének, a zsidó értékek továbbadásának is helyszínei lehetnek.

A használat megelőző zsidó közösségekben a közös tudás és a közös emlékek stabil kollektív identitást teremtettek, melynek a közösség minden tagja része volt, s melyben a

közösség minden tagja osztozott. A közös emlékezetet az általánosan ismert szent szövegek, a Tóra és kommentárjai, valamint a közösségi jegyzőkönyvek őrizték és alakították. Ebben a közegben a zsidók túlnyomó többsége nyilvánvalóan tudta a diaszpóra évszázadai alatt kialakult szerepét, feladatát, és krízishelyzetekben ezek tanulmányozásával kereste a megoldást. A modern nemzetállamok kialakulásával és a zsidók emancipációjával a zsidó közösségek korábbi autonómiája megszűnt, és a judaizmus az egész életet szabályozó rendszer helyett csupán a kultikus életet szabályozó vallás maradt. A zsidó közösségek különböző mértékben, de elszakadtak a zsidó hagyományoktól, az élet és a világnézet szekularizációja hatalmas változásokat hozott. Ebben a korszakban a zsidók (már nem csak a zsidó közösség tagjaként, hanem egyénekként is, hiszen az emancipáció személyre szóló jogokat garantált) többféle lehetséges kulturális identitás közül választhattak: a judaizmus kereteiből kilépve betagozódhattak a többségi kultúrába, a többségi kultúra elemeinek integrálásával újra értelmezheték a zsidó kultúrát, vagy a zsidó történelmi és irodalmi örökség (újra)értelmezésével új, kulturális identitást is kialakíthattak. A kollektív emlékezet erodálásával párhuzamosan a zsidó kultúra átörökítésének folyamatában is új lehetőségek jelentek meg, s ebben a folyamatban a történelem kutatása és megismertetése minden korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert. A zsidóság történetének kutatása a 19. századi felvilágosult zsidó értelmiségiek politikai, társadalmi és kulturális programjából indult ki. Úgy vélték, hogy a zsidó múlt elfogultságoktól mentes, tudományos tanulmányozása segíthet rehabilitálni klasszikus örökségüket, és ezáltal biztosítani az egyenlőséget és elfogadottságot a zsidó közösség számára.

A modernizáció és a haszkala nyomán sokszínűvé váló zsidó közösségeknek új szimbólumrendszereket is kellett alkotniuk, amelyek segítségével lehetővé vált az új, a megváltozott körülményekhez hozzáigazított identitás alakítása, s annak kommunikálása a saját közösségnek csakúgy, mint a külvilágnak. A kommunikáció nehézségét jelentette, hogy olyan formát kellett találni, amellyel ugyanakkor lehetett az egymástól már jelentős mértékben különböző zsidó kulturális csoportokhoz, s a zsidó kultúrát szinte egyáltalán nem – vagy még inkább félre – ismerő többségi, keresztény társadalomhoz üzenetet közvetíteni. Meg kellett találni azokat a szimbólumokat, szimbolikus intézményeket, ágenset, melyek alkalmasak voltak a zsidó értékek megismertetésére és megbecsülésére a nem zsidók körében és erősítették a zsidóságban az önbecsülés érzését.

Ezek egyike lett a zsidó múzeum, mely megpróbált választ találni azokra a kihívásokra, melyeket a fenti problémák jelentettek.

Jóllehet a múzeum intézményének a judaizmus kultúrtörténetében nincs hagyománya, ezért létrehozásukkor számos új kérdés és dilemma jelentkezett, s az ezekre kínált válaszok és megoldások, a zsidó múzeumok jellemzői alapján tovább árnyalható a múzeumokat létrehozó közösségek szellemi arculata, kulturális és történeti nézőpontja. A múzeumokkal összefüggésben a 19. század végének zsidó társadalmat érintő szinte valamennyi kérdése is értelmezhető.

Kommentármuzeológia

A hagyományos múzeumok a múlt egyes, elsősorban esztétikai értékeik vagy hatalmi szimbólumaik miatt fontos tárgyait tezurálták és tették közszemlére oly módon, mint az ikonokat vagy bálványokat: elérhetetlenül, érinthetetlenül, és a vita vagy kérdezés lehetőségét kizárva. A kortárs muzeológiában kialakult „textuális értelmezés” a tárgyakat, a tárgyak egymás mellettségét és a kiállítást befogadó teret egységként értelmezi, összefüggő jelentéstartalommal bíró szöveggé értelmezve a kiállítási tartalmakat. A 20. század utolsó harmadában megjelenő, a hagyományos múzeumi megközelítést megújító „új muzeológia” jelentősebb társadalmi szerepet szán a múzeumoknak, melynek során állítások helyett inkább kérdéseket fogalmaz meg, továbbá a forrásközösségek részvételen és együttműködésen alapuló bevonásával a múzeumi interakcióba is bevonja a társadalom egyes csoportjait.

A kommentár a judaizmus legjellemzőbb műfaja, nem pusztán filozófiai szövegértelmező módszerként, hanem a zsidó kultúra szakrális elemeként is értelmezhető, melynek során a hagyomány aktuális értelmezése a szövegek folyamatos tanulmányozása, reinterpretációja során bomlik ki minden nemzedék számára.

Az új muzeológia eszköztárába kiválóan illeszkedik a judaizmus szövegértelmező gyakorlatának muzeológiai adaptációja, azaz a kulturális örökség megőrzött és továbbadott elemeit a rájuk vonatkozó interpretációs korpusszal együtt értelmezzük, azaz ugyanazt a gyakorlatot folytatjuk a tárgyak esetében, mint amelyeket a zsidó hagyomány a szövegekkel kapcsolatban folyamatosan elvégz. A „kommentármuzeológia” alkalmazása a judaizmus saját interpretációs rendszerét adaptálja a tárgyak és a kultúra megértéséhez, önreflexív módon láthatóvá téve nemcsak a tárgyakban rejlő tartalmakat,

de egyúttal a feldolgozásukhoz szükséges módszertant is, mely a „kiállított kultúra” egyik legjellemzőbb sajátossága. Az a gondolat, hogy a hagyományos zsidó gondolkodás elemeit és módszertanát a szekuláris életben is alkalmazni lehet, Haim Nahman Bialik által 1917-ben megfogalmazott, a kulturális cionizmus alapjait jelentő tételeihez vezethető vissza. (Bialik és Gurevits’ 2000) A formálódó szekuláris zsidó nemzeti identitás alakításában kulcsfontosságú a diaszporában elsősorban a vallási tudatossághoz kapcsolódó jelenségek átértékelése, adaptálása a szekuláris életbe. Az örökség megőrzésének és értelmezésének gyakorlata ezáltal quasi-szagrális folyamattá lép elő, melyben a hagyományos zsidó módszertan alkalmazásával biztosítja a közös kulturális örökség megőrzését, és a zsidó hagyománynak megfelelő interpretációját és továbbadását.

Tárgykommentárok

A zsidó írásértelmezési hagyományban a középkortól kialakult egy sajátos négyes struktúra, amelynek legismertebb elnevezése az úgynevezett PaRDeSz, amely a négy réteg akronimája. A szövegértelmezés négy jelentésrétegének elnevezéseiből (**p**sat: szó szerinti, „felszíni” réteg; **r**emez: allegorikus értelmezés, **d**ras: homiletikus és **s**zod: misztikus jelentés), a rabbinikus irodalomban a *pardes* „gyümölcsös kert”, és annak szimbolikus értelmezése áll össze. Ezt a tárgyra adaptálva az alábbi módon használjuk: az elsőként leírjuk a tárgy jellemzőit, adatait. Ezt követi a második réteg, amikor az értelmezést további, az értelmezési keretet tágító analóg vagy egyéb módon kapcsolódó további tárgyak vagy szövegek bevonásával értelmezzük (Remez). Ezt követően a további elemzés során mélyebbre ásunk, hogy megértsük a gyűjteményi tárgy kultúrtörténeti, kultúrpolitikai jelentését, gyűjteményi szerepét, s ezen keresztül a judaika kultúrtörténetileg folyamatosan változó fogalmát. (Dras) Ezek együtteséből kirajzolódik, hogy a szövegközpontú zsidó hagyomány milyen materiális és vizuális örökség-elemeket integrál a judaika fogalmába, s ehhez kapcsolódóan milyen további zsidó történelmi-szellem-történeti jelenségeket idéz fel. A legmélyebb (vagy legmagasabb) réteg a rabbinikus hagyományban a titkokra utal (Szod); a mi eszköztárunkban ezen a szinten próbáljuk értelmezni a tárgyhoz kapcsolódó, vagy abból levezethető társadalomtörténeti-muzeológiai tanulságokat, esetenként azokat a zsidó vallásjogi döntéseket érintő kérdéseket is, melyeket a tárgy invokál.

A 12 (+1) tárgy

A kortárs kultúraelméleti-muzeológiai gyakorlatban a sűrítés, a kiválasztott szelekció alapján bemutatott egész az általános gyakorlat része. A dolgozat gerincét jelentő tárgyakat a Magyar Zsidó Múzeum több mint száz év alatt felhalmozott gyűjteményéből választottam. Ezeket a tárgyakat a magyarországi zsidók kollektív emlékezetének dedikált intézmény megőrzésre, továbbörökítésre méltónak gondolta, még ha nem is mindegyik tárgy tartozik azok közé, melyeket az intézmény az elmúlt száz évben bemutatásra, publikálásra érdemesnek gondolt. A tárgyakat úgy válogattam össze, hogy azok megjelenítsék a „judaika” típusait, felidézzék mindazt, amit a zsidó múzeumok kialakulásától kezdve ezek az intézmények gyűjtöttek.

A tárgyak, és a hozzájuk kapcsolódó magyarázat-sorok az alábbiak:

Értelmezés-mátrix

Tárgy	Összeolvasás...	Judaika:	Zsidó társadalom és múzeum
Díszkard	kutatással: magyar zsidó történetírás kezdetei	Legendák	Legendák és propaganda
Tóravért	tárgytípussal: analógiák	Mi a judaika? 1.	Kettős kánonhiány
Tóraszekrény függöny	a szakrális szövegekkel, kerubok	Mi a judaika? 2.	Mnemotopoi
Hanukai menóra	ikertárgyakkal	Kitalált tárgyak	Feltalált hagyomány
Tehén alakú ezüstitárgy	tárgytípussal	Nem zsidó tárgyak judaizálása	Zsidó néprajz
Családi csoportkép	előképpel: Oppenheim	Zsidó élet, zsidó teljesítmény	Családtörténet, „jihusz”
Archeológiai töredék	a gyűjtő történetével: regény és valóság	Bibliai múlt	Zsidó művészet
Fényképek	a céllal és a funkcióval: dokumentáció, örökségvédelem	Zsinagógák	Judaizmus protestantizálódása
Szobor makett	a céllal és funkcióval: emlékmű	Emlékművek	Múzeum mint hatalmi tényező
Előimádkozó pult	a holokauszt dokumentációjával	Holokauszt	Emlékmúzeum
Stencilgép	a használóval: Joint	Zsidó emlékezet	Damnatio memoriae
Hanukai menóra	a korábbi kortárs tárgyakkal	Zsidó gondolat	Vizuális szakadás
Tóravért	a sajtószövegekkel és történelemmel	Jóvatétel	Szétszóratás és összegyűjtés

A tárgyak

Díszkard

Díszkard: Összeolvasás a kutatással: magyar zsidó történetírás kezdetei // Judaika: Legendák // Legendák és propaganda

A magyarországi zsidó történelem egyik legrejtélyesebb tárgya az a héber zsoldárírással feliratozott díszkard, melyet a magyar-zsidó történelmi hagyomány Mátyás király zsidó prefektusa, Jakobus Mendel kardjának vélt. Elsőként Löw Lipót számolt be róla a Ben Chanania 1867-es évfolyamában. Mendel prefektushoz Kohn Sámuel kapcsolta elsőként 1884-ben megjelent *A zsidók története Magyarországon* című művében, ugyanabban a műben, amiben a magyar zsidók eredetét a honfoglaló magyarsággal együtt érkező kazárok történetéhez vezette vissza.

Tóravért Mózes és Áron alakjával

Tóravért: Összeolvasás a tárgytypussal: analógiák // Mi a judaika? 1. // Kettős kánonhiány

Az aranyozott ezüst Tóravértet a korabeli Bécs egyik kiemelkedő ötvöse, Franz Lorenz Turinsky készítette 1806 körül. Mivel zsidók a korszakban ritka kivételektől eltekintve nem lehettek ötvösök, ezért a nemesfém szertartási tárgyakat a keresztény mesterek a megrendelő kérései és a saját stiláris eszköztárak alapján készítették el. Ezekben a tárgyakon egyértelműek a zsidó és a keresztény ikonográfia kölcsönhatásai, a nemesfém judaika „interface” a két közösség szellemi világa között. A tóravérten szereplő Mózes és Áron figura és a második parancsolat titlása felvetette a tárgy használhatóságának kérdését, amire Schreiber Mózes responzuma adott megengedő választ.

Tóraszekrény függöny

Tóraszekrény függöny: Összeolvasás a szakrális szövegekkel, kerubok // Mi a judaika? 2. // Mnemotopoi

A 17-18. századi cseh-morva tóraszekrények és tóraszekrén drapériák mintáját követő függöny az óbudai zsinagóga felszereléséhez tartozott. A gazdagon díszített textileket – a zsidó szertartási tárgyak többségétől eltérően – jobbra zsidó férfiak készítették, a tervezésben pedig részt vettek a helyi rabbik is. Szimbolikájuk ezért – ellentétben például az ötvöstárgyakon látható ikonográfiai elemekkel – a szent szövegekből a közösség jelentős része által ismert gondolatokat közvetít. A drapérián látható furcsa „szárnyak”

akkor nyernek értelmet, ha összeolvassuk őket azokkal a zsidó szövegekkel, melyeket a töraszekrény függöny használói ismerhettek: Tóra, kommentárok, midrások. Ezek alapján a szárnyak a frigyláda fedelén lévő kerubok megidézői, a közöttük lévő teret pedig az Örökkévaló állandó jelenlétének helyszíneként értelmezték a zsinagógát látogatók.

Hanukai menóra

Hanukai menóra: Összeolvasás az ikertárgyakkal // Judaika: Kitalált tárgyak // Feltalált hagyomány

A pad alakú, Mózes, Áron és a prágai zsidók szimbólumának tekinthető cseh-süveggel díszített hexagram motívumokkal díszített sárgaréz hanukai menórának számos analógiája létezik különböző gyűjteményekben, zömmel a korai alapítású „történeti” gyűjteményekben. Ezek (és néhány másik tömegesen elterjedt történeti régiségnek vélt tárgy) együttes vizsgálata alapján vált nyilvánvalóvá, hogy ezeket a tárgyakat a múzeumok „tárgyéhsége” hozta létre: tömegével hamisítottak történeti régiségeket, melyeket a judaika módszeres tudományos kutatása előtti időszakban gyanútlanul megvásároltak a gyűjtemények. Ezzel párhuzamosan, a zsidó otthonokban is megjelentek reprezentatív zsidó szertartási tárgyak; melyek azonban nem rituális funkcióban, hanem szertartási tárgyak formájában megjelenő, vitrinbe szánt, a zsidó identitást szimbolizáló tárgyak. Tömeges megjelenésük a forrásközösség tárgykultúrájában ugyanazt a társadalomtörténeti folyamatot reprezentálják, melyek az első zsidó gyűjtemények alapításához vezettek.

Tehén alakú ezüstitárgy

Tehén alakú ezüstitárgy: Összeolvasás a tárgytypussal // Judaika: Nem zsidó tárgyak judaizálása // Zsidó néprajz

Az eredetileg tejszíntöntőnek készült ezüst asztali edény az 1930-as években került a gyűjteménybe, ahol a havdala szertartáshoz használt fűszertartóként leltározták. A hátán lévő domború légy alakot egy időben méhnek nézték, ezért ros hasanai méztartóként írták le. A tehén alakú ezüst asztali edény kiváló példája annak a tárgycsoportnak, melyeket csak a zsidó gyűjteményi kontextus tesz judaikává.

Családi csoportkép

Családi csoportkép: Összeolvasás az előképpel: Oppenheim // Judaika: Zsidó élet, zsidó teljesítmény // Családtörténet, „jihusz”

A kép egy olajjal átfestett fénykép, melyet Strelisky Lipót és neje házassági évfordulóján készítettek, 1870-ben. A képet a család ajándékozta a gyűjteménynek „Esküvői jelenet az Oppenheim képek jelmezében” címmel.

Archeológiai töredék

Archeológiai töredék: Összeolvasás a gyűjtő történetével: regény és valóság // Judaika: Bibliai múlt // Zsidó művészet

A 4 x 4 centiméteres, kékeszöld, áttetsző fajansz bevonattal díszített könnyű fehér kődarab Beregi Ármin régészeti gyűjteményével került a gyűjteménybe. A leleteket Beregi Ármin saját maga ásta ki azokban az években, amikor mérnökként az akkor még brit fennhatóság alatt álló Palesztinában dolgozott, és amely időszokról Isten árnyékában címmel regényben számolt be 1932-ben.

Fényképek

Fényképek: Összeolvasás a céllal és a funkcióval: dokumentáció, örökségvédelem // Judaika: Zsinagógák // Judaizmus „protestantizálódása”

A mádi és a bonyhádi zsinagóga belső teréről és tóraszekrényéről készült fényképek a múzeum dokumentációs tevékenységének eredményei. A két zsinagóga ugyanabban az évben (1795) készült el, mindkettő ún. négyoszlopos zsinagóga, de az eltérő szellemi háttérű közösségek eltérő ikonográfiai megoldásokat választottak a tóraszekrény díszítéséhez.

Szobor-makett

Szobor makett: Összeolvasás a céllal és funkcióval: emlékmű // Judaika: Emlékművek // Múzeum mint hatalmi tényező

A múzeumot fenntartó Pesti Izraelita Hitközség ajándékként került a gyűjteménybe a Hungária vagy Debóra alakját formáló gipsz makett, Róna József alkotása. A szoboralak az első világháború zsidó hősi halottainak végül soha meg nem valósult emlékművéhez készült terv.

Előimádkozó pult

Előimádkozó pult: Összeolvasás a holokauszt dokumentációval // Judaika: Holokauszt // Emlékmúzeum

A második világháború idején egy munkaszolgálatos egység számára, ros hásáná ünnepére készített deszkamaradékokból előimádkozó pultot Hammer Béla. A történelmi relikviát az ünnepek után a zsidó múzeumnak ajándékozta.

Stencilgép

Stencilgép: Összeolvasás a használóval: Joint // Judaika: Zsidó emlékezet // Damnatio memoriae

A 19-20. század sokszorosítógépe a magyarországi zsidók találmányainak egyike. A gyűjteménybe mégsem a zsidó invenció illusztrációjaként, hanem azért került, mert a második világháború után ezen sokszorosították a Joint kérdőíveit, körleveleit.

Hanukai menóra

Hanukai menóra: Összeolvasás a korábbi kortárs tárgyakkal // Zsidó gondolat // Vizuális szakadás

A szokatlan formájú, betonból készült hanukai menóra a kortárs judaika megteremtésének igényéből született. Kialakításának, használatának részletei a zsidó kulturális örökség elemeit tudatosan használják.

+1: Tóravért

Tóravért: Összeolvasás a sajtószövegekkel és történelemmel // Judaika: Jóvátétel // Szétszórás és összegyűjtés

A zsidó materiális örökségről szóló tanulmánynak nem szabad megelégednie a valóban létező tárgyakra alapuló válogatással, hiszen ezt a kultúrát a huszadik században olyan jelentős mértékű pusztítás érte, aminek következtében a hiány és a pusztulás nem elválasztható a történettől. Ennek a jelenségnek a bemutatásához beemeltem egy további, Magyarországról, a magyarországi zsidó közösségtől erőszakkal elrabolt tárgyat is, melynek sorsán keresztül felidézhetjük a többi hiányát is.

A tárgyak értelmezése: összeolvasás

A felsorolt tárgyak értelmezéséhez további releváns források bevonását végeztem el. Ez a gyakorlat a ugyanúgy része a hagyományos zsidó exegézisnek, mint a tudományos kutatásnak. Judaika esetén legeggyértelműbb a kapcsolódó zsidó szövegekkel, írott kommentárokkal való együttes értelmezés, de egyéb források is bevonhatóak, hiszen a tárgyakat nem kizárólag a zsidó vallási praxis keretrendszerében, hanem tágabb történeti, kultúrtörténeti kontextusban is értelmezni szeretnénk. Az alapvető, a tárgyra, a tárgyakon megjelenő szimbólumokra vonatkozó hagyományos (szakrális) zsidó szövegekkel való összeolvasáson túl, az alábbi, a különböző múzeumi tudományterületek által használt „összeolvasási gyakorlatokat” követtem:

- az elsősorban a művészettörténeti kutatásban használt tárgy vagy motívumanalógiákkal való értelmezés; (hanukai menóra analógiái, ezüst tehén hasonló tárgytypussal történő értelmezése, a modern hanukai menóra korábbi „designdarabokkal” való összeolvasása).
- a történettudományi kutatásban gyakorolt, egyéb történeti forrásokkal való összeolvasás, melynek során a múzeumi tárgyi forrás is egyikévé válik a vizsgált forrásoknak; (a kardra vonatkozó első zsidó történeti írások, az előimádkozó pult esetében a holokauszt történeti forrásai, míg a tóravért elemzéshez a korabeli sajtóforrások egészítették ki a tárgyra vonatkozó források körét.)
- az elsősorban a néprajztudomány módszereként ismerjük a tárgyértelmezésben a tárgy létrehozásának, céljának, és a tárgy használatának, funkciójának elemzését az értelmezésben; (esetünkben ezt a módszert a fényképek, az emlékmű-makett és a stencilgép esetében látjuk.)
- a gyűjtemények történetének vizsgálata során használt módszer a gyűjtő személyének, személyes motivációinak és történetének elemzése; - esetünkben ezt a régészeti kőtöredék értelmezéséhez használtam.

A judaika definíciója

A példaként választott tárgyak, és az értelmezésükhöz használt „összeolvasások” alapján láthatóvá váló jelenségek kirajzolják, hogy mi tartozik a „judaika” nehezen definiálható témakörébe. (A zsidó szövegeket tartalmazó könyveket ugyan egyértelműen ide sorolhatjuk, de mivel azokat nem tekintették a kifelé szóló önreprezentáció eszközének, és elsősorban nem fizikai tárgyként, hanem szellemi tartalmuk okán értékelték őket, ezért ehhez az elemzéshez könyveket nem válogattam.) A két jelentős történeti kiállításon bemutatott tárgyak körének meghatározása az első olyan helyzetek Magyarországon (és világviszonylatban is az elsők közé tartoznak), amikor a bemutatni kívánt tárgyak kiválasztásához szükségessé vált annak meghatározása, hogy mi tartozik a zsidó kultúra tárgyi reprezentációjának körébe. (1884: Tóravért, 1896: Tóraszekrény függöny). Ezek a zsidó vallási szertartásokhoz kapcsolódó tárgyak, s ebbe a kategóriába tartoznak az otthoni, családi szertartásokhoz használt kellékek (tárgyválogatásunkban a hanukai menóra) is. Ezek a legeggyértelműbb, a zsidó vallásgyakorlathoz legszorosabban kapcsolódó tárgyak, de keletkezésük, motívumkincsük alapján ezek alapján is kirajzolódik a zsidó szertartási tárgyak sokfélesége. A tóraszekrény függöny zsinagógai berendezési tárgy, melyet jellemzően zsidó mesterek készítettek, és az alkalmazott ikonográfiai elemek a zsidó szöveges források vizuális megjelenítései. Az azonos korszakban készített nemesfém tóradíszek (esetünkben a tóravért) ugyanakkor jellemzően nem zsidó mesterek művei, díszítésük és kialakításuk ezért a korszak általános stílusát követi, melyben egyes ikonográfiai elemeknek lehetséges zsidó olvasata is – de akár a keresztény ikonográfia körében is értelmezhetőek. A zsidó szertartási tárgyak egy jelentős csoportja eredetileg nem zsidó szertartási célra készített tárgy, melyeket vagy használhattak akár zsidó szertartási kellékként is (serlegek, gyertyatartók, etrogtartók), vagy csak a zsidó múzeumi gyűjteménybe kerülésük indokaként jelöltek meg ilyen funkciót (esetünkben a tehén alakú díszedény), de a tárgytypus ismeretében ezek liturgikus használata nem tűnik valószínűnek.

A zsidó kultúrát és közösséget reprezentáló művek esetében az örökségelemek alkotója, készítője kevésbé hangsúlyos, mint az ezeket használó közösség; ezt jelzik a gyűjteményekben hangsúlyosan bemutatott szertartási ötvöstárgyak csakúgy, mint a szintén nem a zsidó közösséghez tartozó építészek által épített zsinagógák. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kevés kivételleként említhető néhány ismert zsidó

ötviést, vagy a néhány olyan zsinagógát, melyet a közösség a „saját kezével” épített, ennek a ténynek a hangsúlyozásával mutatták be a tárgyak illetve épületek leírásaiban. A zsidó szertartási tárgyak esetében az alkotó személye a zsidó művészetről és a judaizmus mibenlétéről folytatott diskurzus eredményeképpen vált fontossá. Az ókori zsinagógamozaikok felfedezését követően, az azokban a zsidó gondolatokat a vizualitásban is megjelenítő értelmezéseknek megfelelően (vö: „vizuális midrás”) a modern szertartási tárgyak esetében is fontossá válik az azokat készítő és használók identitásának megjelenítése. A hagyományos szertartási tárgyak tudatosabb megformálása mellett olyan új tárgytypusok megjelenését tapasztalhatjuk (pl: Mirjam-serlege), melyek új, korábban nem gyakorolt szokásokhoz, liturgiai elemekhez készülnek. A szertartások során használt tárgyak mellett egyértelműen a judaika körébe tartoznak a zsidó nép történetéhez kapcsolódó relikviák, emléktárgyak. Ezek időköre az ókori, bibliai múlttól a jelenig terjed, fizikai tárgyak azonban nem minden korszakból maradtak. Ezek pótlására, a történelem teljességének elbeszélésének igényéből fakadt az a jelenség, melynek során az autentikus, múltból örökölt tárgyak mellett újonnan készített, de réginek tűnő tárgyakat is integráltak a gyűjtemények. Ezekre példa válogatásunkban Mendel prefektus utólag megfestett portréja csakúgy, mint a minden körütekintéssel elkészített történeti hamisítványok (szédertalak, hanukai menórák stb.) sora. Ennek a jelenségnek a határterületéhez tartozik a középkori zsidó prefektus személyéhez történeti forrásokkal nem, de történeti legendákkal utólag hozzákapcsolt díszkard esete.

A zsidó gyűjteményekben (de akár aukciós katalógusokban is) a judaika körébe tartozik az antiszemitizmus és a holokauszt története is. Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik ahhoz a történelem-elméleti kérdéshez, mely a “Jewish Studies - Holocaust Studies - Genocide Studies” lehetséges összefüggéseivel illetve elhatárolásukkal foglalkozik. A zsidó gyűjteményekben ugyanakkor a holokauszttal kapcsolatos tárgyak perspektívája más: nem a modern korszak legfejlettebb technológiájával véghezvitt népirtásának mikéntjére, hanem az egész közösség veszteségére, és a pusztítás során felmerült zsidó dilemmákra fókuszál. Válogatásunkban erre példa a munkaszolgálatos század által készített és használt előimádkozó pult, illetve a múzeumi tér részévé vált tömegsírok. Ugyanakkor a zsidó múzeumok elsődleges célja és feladata továbbra is a judaizmus bemutatása és interpretálása, melyben a holokauszt a zsidó múlt egy történeti rétegként

jelen van. A judaika típusainak meghatározása mellett ezért a definíció újabb elemeként bekapcsolható a zsidó tárgyak elrablása és az ezt követő restitúció fogalma is.

A tárgyak értelmezése: társadalomtörténeti, muzeológiai következmények

A vizuális és tárgyi örökség bővíti a zsidó tudományok forráskorpuszát, néprajzi, művészettörténeti, társadalomtörténeti szempontú elemzése lehetőséget ad arra, hogy mélyebb, a zsidó kultúrtörténet szempontjából releváns következtetéseket vonjunk le, vagy esetenként a tárgyakkal és jelentéseikkel alátámasszunk vagy árnyaljunk korábban már megfogalmazott kutatási eredményeket.

Tudománytörténet

Mivel a kiválasztott tárgyak elsődleges referenciaként szolgálhatnak a gyűjtemény történetére, valamint a gyűjtemények megértéséhez szükséges tudományterületek alkalmazására is, ezért elsődleges réteggként ezek tudománytörténetét, a magyarországi zsidó történelem, néprajz, művészettörténet kialakulásának, intézményesülésének, illetve ennek hiányának okait ismerhetjük meg. A magyarországi művészettörténet, régészet, néprajz, történelem önálló tudománnyá érésének, intézményi kereteinek kiépítése a 19. század második felére datálható. Ebben az időszakban a modern, polgári nemzetállam megteremtése volt a cél, s mindezen új tudományágak jelentős szerepet kaptak a nemzeti identitásteremtésben, a „kánon” meghatározásában. Ebben a kontextusban a zsidó kultúra a bibliai korszakra szűkült; a különféle nemzetállamokban kisebbségként élő zsidó közösségek örökségének vizsgálata, tudományos elemzésének lehetősége kimaradt az új tudományok érdeklődési köréből. A modern zsidó tudományosság (Wissenschaft des Judentums) ugyanebben az időszakban kiépített intézményrendszere nem mutatott érdeklődést a zsidó kultúra materiális és vizuális elemei iránt, melyek nehezen voltak elemezhetőek a szövegközpontú zsidó hagyomány módszereivel, és beillesztésük az egyre inkább an-ikonikusnak felfogott hagyományba is problematikus volt. E kettős kánonhiány ellenére a 20. század első évtizedeiben fokozódó érdeklődés mutatkozott a modernizálódó közösségekben elveszni látszó hagyományok iránt, és az ekkoriban alakuló első zsidó múzeumok megkezdték a tárgyi örökség összegyűjtését és dokumentálását.

A magyarországi zsidóság történeti érzékének és tudatának alakításához a konstruktivista nemzetelméletekből ismert tényezők is hozzájárultak: a magyarországi neológ

tudományos elit igyekezett meghatározni azt a közös narratívát, amely hivatkozási alapot jelent a magyarországi zsidó önkép kialakításában csakúgy, mint az emancipációs és recepciós küzdelmek során. Ez a folyamat akkor indult, amikor a magyar zsidóság a modernizációra adható válaszok polarizálódása miatt súlyos válságon esett keresztül, s minden ágens igyekezett történelmi példákkal is alátámasztani vélt vagy valós igazát. A „nemzeti tudományok” (történelem, művészettörténet) zsidó adaptációja során az elsősorban a neológ intézményrendszerhez kötődő tudósok munkásságában ez a legitimációs szándék kimutatható, ugyanakkor ez az aspektus nagyban segíti a kialakuló gyűjtemények hitközség-politikai, társadalmi elfogadottságát és beágyazódását.

„Mnemotopoi” és „jihusz”

A fenti folyamatok az okai annak a magyarországi tudományosságban megfigyelhető jelenségnek is, hogy a magyar zsidóságot erősen megosztó történelmi folyamatok gyűjteményekben megőrzött dokumentumai között a modernista, emancipáció-párti irányzat erősen felülreprezentált. Ennek oka a begyűjtői szándék mellett az is, hogy a múzeumot elsősorban ez a réteg “használta”, tekintette a magyar zsidóság legitim intézményének, így a gyűjtés ebben a körben eredményesebb volt, mint a szekuláris világgal és tudományossággal szemben többé-kevésbé bizalmatlan ortodox környezetben. A múzeum új, a többségi társadalom mintáit követő intézmény volt a zsidó közösségekben, ezért a modernítésre adott eltérő válaszok e területen is megfigyelhetőek. Az asszimilálódott, a tradícióktól egyre inkább elszakadó közösségek a múlt értékeinek elzárt megőrzését remélték a múzeumoktól, melyek az urbanizáció és az asszimilációs tendenciák miatt elveszni látszó tradicionális zsidó világ tárgyainak megőrzésére alakultak. A gyűjtemények létrehozását nosztalgikus érzelmek vezérelték, ugyanakkor a múzeumba kerülés elvágja a tárgyakat az eredeti kontextusuktól, és pusztán történeti értéként konzerválja. A hagyományos minták szerint élő közösségek a mindennapi gyakorlatban örökítették át a hagyományt, továbbra is eredeti rendeltetésükben használták a tárgyakat, és jellemzően bizalmatlanok voltak a múzeum intézményével szemben. Ezeknek a folyamatoknak a következménye, hogy egyes történeti zsidó közösségeket és családokat a múzeumi megőrzés révén „erősebben beleírtak a történeti kánonba”, a zsidó emlékezet-intézmények és a tudományosság megőrizte tárgyaikat és történeteiket, míg a nem ebbe a körbe tartozó közösségek és családok történeteik kikopnak a közösségi emlékezetből.

Gyűjtemények jellege

A kialakuló múzeumi gyűjtemények a második világháború előtti időszakban szinte azonos tárgyállománnyal rendelkező „identitásmúzeumokként” alakultak azzal a céllal, hogy a tárgyakon keresztül elbeszéljék a közösség történetét és bemutassák a zsidó kultúrát. Interpretációjukban a fenntartó közösség szellemi irányának, identitásának megfelelően a történeti, néprajzi vagy a művészeti értelmezés dominál annak megfelelően, hogy a zsidóságot történelmi sorsközösségként, népként vagy vallásként határozzák meg. A művészeti értelmezés elsősorban arra utal, hogy a közösség önmagát vallási csoportként határozza meg, s az ehhez kapcsolódó tárgyakat a vallási praxis ehhez kapcsolódó kifejezésének tekinti. Ez a gondolat illeszkedik a korabeli művészettörténeti elméletek rendszeréhez, és ugyanakkor beleillik a vallási recepciót támogató zsidó közösségi gondolkodásba. A néprajzi-antropológiai értelmezést választó közösségek ugyanakkor a zsidó történeti autonómia, a zsidó közösség társadalomtörténetének bemutatására helyezték a hangsúlyt. A zsidó múzeumok gyakorlatának ismeretében ez ott volt lehetséges, ahol a zsidóság ösztársadalmi megítélése nem volt kérdéses: a Magyarországtól keletre eső területeken, ahol a zsidók társadalmi egyenjogúsítása fel sem merült, és az integráció helyett az autonómia-törekvések voltak meghatározóak, vagy azokon az elsősorban német területeken, ahol a zsidó népiség, a közösségek közjogi autonómiája már végképp a történeti múlthoz tartozott.

A második világháborút követően a zsidóellenes rendelkezések és a holokauszt relikviáinak gyűjteményekbe kerülésével a zsidó múzeumok jellege gyökeresen megváltozott: a zsidó múzeum emlékmúzeummá („memory museum”) is vált, melyben a holokauszt története egy jelentős réteggént állandóan jelen van. A budapesti zsidó múzeum történetében ezt a folyamatot erősíti, hogy az 1960-as években újraeltárolták a teljes gyűjteményt, melynek során az eredeti proveniencia-adatokat módszeresen eltüntették. Ezzel a múzeum tárgyai elvesztették a múzeumi emlékezet szempontjából legfontosabb jellemzőiket, kulturális kontextusuk elveszett. Ez a folyamat más gyűjtemények esetében az európai zsidó közösségektől elrabolt tárgyakkal kapcsolatban merült fel; napjaink múzeumi praxisában ezért egyik leghangsúlyosabb feladat az eredeti proveniencia-adatok felkutatása, és ezzel az emlékezet helyreállítása. A tárgyak második világháborús és azt követő sorsa ugyanakkor ebben az értelemben is újraértelmezi a diaszpóra fogalmát: kialakultak olyan gyűjtemények (elsősorban az Egyesült

Államokban és Izraelben), ahol valamennyi zsidó kultúrkör tárgyai együttesen tanulmányozhatóak.

„Judaizmus”

A huszadik század végére létrejött sokféle zsidó gyűjtemény alapján lehetővé vált a tárgyak alapos, komparatív vizsgálata. A szorosan a zsidó szertartási tárgyak körébe tartozó judaikák alapos vizsgálata során mára nyilvánvalóvá vált, hogy ezeknek a tárgyaknak egy jelentős csoportja nem a történeti múltban keletkezett, hanem éppen a múzeumok gyűjtési szándékainak megjelenésével egyidejűleg, azok kielégítésére születtek. Hagyományokhoz kötődő, történeti tárgyakra csak akkor lett szükség, amikor a zsidó közösség világ felé való nyitása során, az integráció érdekében szükségessé vált a történelmi és kulturális értékek felmutatása, és ennek érdekében a „hagyomány feltalálása”. A judaizmus fogalmát bevezető és tudományos kutatását célzó „Wissenschaft des Judentums” eszméi alapján fejlődő korabeli zsidó tudományosságnak ez korántsem jelenthetett gondot, hiszen ennek a közegnek egyik alapvető célja volt, hogy a judaizmust egy minél inkább szellemi, eszmei jelenséggé redukálja. Ezt a folyamatot igazolták a művészeti interpretációval bemutatott, értékes műtárgyakkal.

Vizuális szakadás

A múzeumok nem kizárólag történeti régiségeket gyűjtenek, hanem a kortárs jelenségeket és tárgyakat is, és számos esetben a múzeumok (ez esetben gyakran a múzeumshopok) igénye teremt meg kortárs judaika tárgyakat. A modern, kortárs szertartási judaika készítésének igénye abban az időszakban jelenik meg, amikor a zsidósághoz tartozás a történelemben először szabad választás kérdése: a modern nemzetállamok szekularizációs folyamatainak eredményeképp egyike lett a választható identitásoknak, melyen belül ráadásul további választási lehetőségek nyílnak a diaszpóra-lét vagy Izrael, az ortodox vagy reform és még számos más törésvonal mentén. Ennek megfelelően, az eltérő kulturális és társadalmi körülmények között a közös szakrális szövegeken és rituális gyakorlatokon alapuló hagyománynak is számos változata, irányzata alakult ki. Az irányzatok közötti eltérések egyike a hidur micva koncepciójának eltérő értelmezése, mely a vizuális és tárgykultúrához való viszonyban érhető tetten azzal együtt, hogy napjainkban a modernizmus nemzetközi jellege már a judaikára is jellemző, ezért a korábbi időszakokban jellemző területi eltérések mára háttérbe szorultak. A

diverzifikálódott zsidó irányzatok által tudatosan használt szimbólumok napjainkra a szertartási judaika tárgyak megjelenését is olyannyira megkülönböztetik egymástól, hogy mára már nem csak az irányzatok szétválásáról, hanem akár „vizuális szakadásról” is beszélhetünk.

Muzeumswissenschaft

Jóllehet kialakulásának időszakában a Wissenschaft des Judentums figyelmen kívül hagyta a judaizmus vizuális és materiális aspektusát, de az elmúlt évszázad felfedezései, kutatásai és nem mellesleg a zsidó történelemben bekövetkezett radikális változások napjainkra a zsidó tudományosság integráns részévé tették ezeket a tudományterületeket is. Margaret Olin 2001-ben megjelent művében (Olin 2001, 73) bevezette a „Kunstwissenschaft des Judentums” kifejezést, amit annak fényében, hogy napjainkra a zsidó múzeumok története, analízise is teret nyert a zsidó társadalomról szóló kutatások között, kiegészíthetjük a „Museumswissenschaft dJ” kifejezéssel.

A tárgyak és a zsidó tudományosság

A dolgozatba válogatott tárgyak analízise alapján több, a zsidó tudományosság által már más források alapján megállapított és publikált társadalomtörténeti és/vagy filozófiai kérdés gazdagítható vizuális vagy tárgyi forrásokkal, illetve a múzeum intézményének alakulása forrása lehet a közösségi identitás változásainak.

A héber feliratos díszkard története, összekapcsolása a Mendelekkel, majd az ennek nyomán a magyarországi zsidó történelmi kánonba emelt kazár eredetlegenda története magyar példákkal igazolja Michael Brenner zsidó historiográfiai összefoglalóját, (Brenner és Rendall 2010), s ugyanakkor árnyalja a zsidó történelem és emlékezet nosztalgikus érzelmekre alapuló (Cohen 1995), de a zsidó identitás fenntartásában jelentős szerepét (Roskies 1999). A családi csoportkép és a zsinagógákról készült fényképek újabb adalékokkal támasztják alá Leora Batnitzky elméletét a judaizmus újkori változásairól, melyekkel a vallási aspektus nyert domináns szerepet (Batnitzky 2011), s ez a folyamat érhető tetten a „judaizmus” fogalmának zsidó tudományos és köznapi használatában is (Boyarin 2019). Az izraeli ásatások során előkerült archeológiai töredék és a modern szellemből született, kortárs hanukai menóra azokhoz a művészettörténeti, művészetelméleti írásokhoz kínálnak további forrásokat,

melyeket 1957-ben Naményi Ernő (Namenyi 1957), 2001-ben pedig Margaret Olin (Olin 2001) és Kalman P. Bland (Bland 2001) fogalmaztak meg.

A holokauszt relikviáinak múzeumi bemutatásáról számos tanulmány született az utóbbi két évtizedben (Metz 2008; „Hansen-Glücklich, Jenifer. Evoking the Sacred: Visual Holocaust Narratives in National Museums. In: *Journal of Modern Jewish Studies* Vol 9, No. 2. (2010). 209–232”, é. n.; Jenifer Hansen-Glucklich 2010; Jennifer Hansen-Glucklich 2014; Stier 2003; Hornstein és Jacobowitz 2003), melyekhez a budapesti zsidó múzeum, mint az egyik legkorábbi holokauszt gyűjtemény, fontos kiegészítésekkel szolgálhat. A múzeum mellé tervezett emlékmű, melynek csak makettje maradt fent a gyűjteményben, majd az emlékmű helyén kialakított tömegsírok, nem szerepelnek a zsidó közösségek emlékműveit, vagy a holokauszt emlékműveket bemutató alapos tanulmánykötetekben (Young 2000; Cole 2003), jóllehet helyszínük okán fontos jelentéssrétegekkel gazdagíthatnák a műveket.

Az első kiállított judaikák, a tóravért és a tóraszekrény függöny elemzése lehetséges a már publikált ikonográfiai, tárgytörténeti munkák (Yaniv 1999; 2009; Heimann-Jelinek 2004) alapján, de a hétköznapi tárgyak transzformálása, (tehén alakú ezüsttárgy és etrog tartók) vagy a történeti hamisítványok kérdése egyelőre nem feltárt és publikált területe a zsidó tárgyak történetével foglalkozó szakirodalomnak.

Mivel ennek részleteit, jelentőségét a zsidó hagyományról szóló tudásunk árnyalásában éppen ennek a habilitációs értekezésnek az összállítása kapcsán ismertem meg alaposabban, és mivel a budapesti zsidó múzeum korai alapítása és egyéb, fentebb tárgyalt jellemzői miatt ezek egyik leggazdagabb forrásanyagát őrzi, a következő tudományos munkámban ennek monografikus feldolgozását tervezem. Jelenleg futó másik kutatási projektem, a szintén budapesti Friedmann gyűjtemény rekonstrukciója reményeim szerint szintén gazdagítani fogja a tárgyi hagyomány „feltalálásáról” 19. századi kialakulásáról szóló tervezett munkámat.

Idézett irodalom:

- Batnitzky, Leora. 2011. *How Judaism Became a Religion: An Introduction to Modern Jewish Thought*. Princeton University Press.
- Bialik, H. N., és Z. Gurevits'. 2000. *Revelment and Concealment: Five Essays*. Ibis Editions.
- Bland, Kalman P. 2001. *The Artless Jew: Medieval and Modern Affirmations and Denials of the Visual*. Princeton University Press.
- Boyarin, Daniel. 2019. *Judaism: The Genealogy of a Modern Notion*. Key Words in Jewish Studies, IX. New Brunswick (New Jersey): Rutgers university press.
- Brenner, M., és S. Rendall. 2010. *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton University Press.
- Cohen, Richard I. 1995. „Nostalgia and Return to the Ghetto. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe”. In *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler: Bilder des Wiener Malers, Isidor Kaufmann, 1853-1921*, by Isidor Kaufmann, Tobias G. Natter, és Richard I. Cohen, 43–94. Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien.
- Cole, Tim. 2003. „Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–1995”. In *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*, szerkesztette Shelley Hornstein és Florence Jacobowitz, 272–87. Indiana University Press.
- Engel, D. 2009. *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford University Press.
- Hansen-Glucklich, Jenifer. 2010. „Evoking the Sacred: Visual Holocaust Narratives in National Museums”. *Journal of Modern Jewish Studies* 9 (2): 209–32.
- Hansen-Glucklich, Jennifer. 2014. *Holocaust memory reframed: museums and the challenges of representation*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- „Hansen-Glucklich, Jenifer. Evoking the Sacred: Visual Holocaust Narratives in National Museums. In: *Journal of Modern Jewish Studies* Vol 9, No. 2. (2010). 209–232”.
é. n.
- Heimann-Jelinek, Felicitas. 2004. „Judaica: An Interface between Jewish and Non-Jewish Culture in Central Europe”. *Studia Rosenthaliana* 37: 147–62.
- Hornstein, Shelley, és Florence Jacobowitz. 2003. *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*. Indiana University Press.
- Metz, Walter C. 2008. „»Show Me the Shoah!« Generic Experience and Spectatorship in Popular Representations of the Holocaust”. *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 27 (1): 16–35.
- Namenyi, Ernest. 1957. *L'esprit de l'art Juif*. Paris: Edition Minuit.
- Olin, Margaret R. 2001. *The Nation Without Art: Examining Modern Discourses on Jewish Art*. University of Nebraska Press.
- Roskies, D. G. 1999. *The Jewish Search for a Usable Past*. Indiana University Press.
- Stier, Oren Baruch. 2003. *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. 1st ed. Amherst: Univ. of Massachusetts Press.
- Yaniv, Bracha. 1999. „The Cherubim on Torah Ark Valances”. *Assaph* 4: 155–70.
- . 2009. *Ma'ašeh rokem: tashmishe qedushah me-tekstil be-vet ha-keneset ha-Ashkenazi, ha-Sefaradi, yeha-Italki*. Yerushalayim: Mekhon Ben-Tsevi le-ḥeker kehilot Yiśra'el ba-Mizrah.
- Young, James Edward. 2000. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Nachdr. New Haven, CT: Yale Univ. Press.